

Dil ölümü tehlikesini yaşamış bir dil: Kazak Türkçesi

Ferhat Karabulut

Celal Bayar Üniversitesi, Manisa

Giriş

Geniş bir alanda hakimiyet kurmuş büyük bir dil zamanla parçalara ayrılarak tekrar büyümek üzere (belki de ölmek üzere) küçülebilir ve birbirinden farklı lehçeler (alt diller) halinde tarih sahnesinde yerini alabilir. Bugün yeryüzünde konuşulan dillerin zaman içerisinde bu şekilde çoğalmış oldukları bilimsel bir gerçektir.¹ Bu durumda bazı insanlar yeryüzündeki dillerin sayılarının sürekli artmakta ve bunların çoğunun da yazı diline dönüşmekte olduğunu zannedebilir. Durum hiç de öyle değildir. Gerçekte yeryüzünde bizim pek farkında olmadığımız ve bilgi sahibi de olamadığımız bazı özel durumlar vardır ki bunlar yeryüzündeki dillerin sayılarının artmasını engellemekte, hatta azaltmaktadır. Yani yeryüzü bir *dil cenneti* olamamakta, tersine bir *dil mezarlığına* dönüşmektedir. Başka bir deyişle diller doğmakta, zamanı gelince ve şartlar oluşunca da ortadan kalkmaktadırlar. Bir zamanlar var olan dillerin kullanımdan kalkmasına, yok olmasına modern dilbilim çalışmalarında *dil ölümü* denilmektedir. “Eğer bir dil artık hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa o dil ölmüş demektir.” (Crystal 2001: 1). Crystal’a göre dil ölümü için birinci kıstas biyolojik ölümdür, yani “İnsan ölürse dil de ölür. Başka bir yol yoktur, halk ölürse dil var olamaz.” (Crystal 2001: 1). Elbette ki dil ölümü sadece insanın veya toplumun biyolojik olarak ölmesine bağlı değildir. “Dil değişimi” (language shift) dediğimiz bir diğer olguda topluluk-

1. Buna ilave olarak özellikle Batının sömürgesi veya pazarı olmuş bazı bölgelerde (Havayi, Karayip adaları gibi) Pidjin (Pidgin) ve Kreol (Creole) denilen bazı suni diller de ortaya çıkabilmiştir. Bu durumda yerli dille hakim dil kelime alışverişi ile suni ve melez bir dil ortaya çıkarırlar. Günlük yapay bir dil iken Pidjin olan bu dil, ana dil olmaya başlayınca Kreol’a dönüşür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Crystal 1987: 334-341; Thomason - Kaufman 1991: 25-52.

lar, biyolojik olarak yaşamaya devam ederler, fakat dillerini kullanmadıkları ve yeni nesillere aktarmadıkları için ana dillerinin katili konumuna gelirler. Dil değişimi sonucunda meydana gelen bu olguya dil ölümü değil "dil intiharı" (language suicide) diyoruz (Aitchison 1981: 209), çünkü bu durumda toplum kendi eliyle kendi kimliğini yok etmiş olmaktadır.

Dil bağlamında bu ortaya çıkışlar ve ortadan kayboluşlar hiç kuşku yok ki sebepsiz değildir. Birtakım dış ve iç etkenler dil doğumu ve dil ölümü üzerinde etkili olmuş ve olmaktadır. Bugüne kadar sayıları bilinmemekle beraber yeryüzünde binlerce dil doğmuş ve birçoğu da ölmüş bulunmaktadır. UNESCO'nun son araştırmalarına göre büyük-küçük 5 bin ile 6 bin arasında dil bugün varlığını sürdürmektedir. Tahminlere göre bunların yüzde yetmişten fazlası önümüzdeki yüzyıl içerisinde (21. yüzyılın sonunda) ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır (Wurm 1996: 1). Bir şekilde bu tehlike içerisine girmiş bulunan (en azından Sovyetler döneminde) ya da girmek üzere iken dönüş yapan dillerden biri de Türk dilinin kollarından biri olan Kazak Türkçesidir diyebiliriz.

Bu çalışmada Kazak Türkleri ve onların konuştuğu Kazak Türkçesinin geçirdiği evreler üzerinde durulacaktır. Kazak topraklarında meydana gelen tarihî, sosyo-kültürel, politik ve ekonomik değişimler incelenecek ve bunların dil üzerine etkisi tartışılacaktır. Kazak Türkçesinin geçirdiği evreler her ne kadar keskin çizgilerle ayrılmasa da tarihsel birtakım hadiseler² ve dönüşümler dille bağlantılı olarak incelenecek ve Kazak Türkçesini etkileyen dış ve iç etmenler ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır. Kısaca bu çalışmada, Kazak Türkçesi dil ölümü tehlikesi yaşadığı mı? Yaşadıysa nasıl, ne zaman ve hangi boyutlarda yaşadı? Kazak Türkçesini dil ölümü bağlamında diğer dillerden ayıran olgular nelerdir? Dil ölümü kapsamında Kazak Türkçesi hangi evrelerden geçti? gibi sorulara cevaplar aranacaktır. Çalışmamıza temel teşkil etmesi nedeniyle öncelikle 'dil ölümü' ve 'dil değişimi' kavramlarını açıklamak ve sebep sonuç ilişkisi içinde bunun Kazak Türkçesi³ üzerine uygulanabilirliğini tartışmak gerekecektir.

2. Kazakistan'ın işgali, Ekim Devrimi, yaşanan göç dalgaları, toprak reformları ve eğitim faaliyetleri gibi sosyo-ekonomik-politik hadiseler.
3. Dil ölümü ve Kazakça kavramına, Kazakça bir dil değil, lehçedir diye karşı çıkılabilir. Bu durumda *dil ölümü* ve *dil değişimi* yerine *lehçe ölümü* ya da *lehçe yitimi* kavramları teklif edilebilir. Bu çalışmada asıl amacımız bugün dil ölümü olarak adlandırılan bir gerçeğe dikkat çekmek ve Kazakçayı bu bağlamda incelemektir. Her bilim adamı kavram konusunda kendi bulgularına ve bakış açısına göre bir yol izlemektedir. İstanbul ekolü olarak adlandırılan Reşit Rahmeti Arat ekolünde Türk dilinin kollarını sınıflandırmada *lehçe* ve *şive* terimleri kullanılır. Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi" adlı makalesinde Çuvaşça ve Yakutçayı Türk dili-

Tehlikedeki dil ve dil ölümü gerçeğine genel bir bakış

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi tahminlere göre yeryüzünde yaklaşık olarak 5 ile 6 bin arasında dil konuşulmaktadır. Bunların çoğu üst dillerin kolları durumundadır. Yani bu diller gerçekte ya doğal konuşanı az olan ya da yazı diline henüz geçememiş sadece konuşma dilidirler.⁴ Her dil kendi içinde özgün bir yapıya ve derin bir geçmişe sahiptir. Biz dili doğal iletişim aracı olarak kullanan toplumların tarihini, kültürel yapısını, dünya görüşünü, siyasi yapısını kısaca o topluluğun kimliğini dillerinden öğreniriz. Bu yüzden dil her toplum için şüphe götürmeyen bir değerdir. Bugün bir Türk milletinden bahsedebiliyorsak, bilinen Türk tarihini Orhun ve Yenisey Anıtları'ndan başlatabiliyorsak, bu, Türklerin konuştuğu ve yazdığı dil sayesinde olmuştur. Bugün yeryüzünde Yenisey Irmağı'nı içine alan coğrafyadan doğmuş onlarca lehçeyi ve yüzlerce şiveyi içine alan bir büyük Türk dilinden bahsedebiliyoruz. Ayrıca bizim bugün takip edebildiğimiz ve edemediğimiz pek çok Türk lehçesinin varlığından da haberdarız.⁵ Değişik nedenlerden dolayı bazı tarihî Türk lehçeleri ve şiveleri bir şekilde ortadan kalkmışlardır. Bunlara örnek olarak Slav ırkı ile karışık Türklüklerini ve ana dillerini unuttuklarından Tuna Bulgarlarını, dillerini bize kadar taşıyan yazılı birkaç me-

nin lehçeleri ve geri kalan Türk dil kollarını ise Türk dilinin şiveleri diye ikiye ayırır. M. Ergin de bu anlayışı benimser. A. B. Ercilasun ise lehçe kavramının yanında, ayrıca *yazı dili* kavramını kabul ettiğini sık sık vurgular (Ercilasun 1997: 62-67). Yazdığı eserlerde Saadet Çağatay Türk dilinin bütün kolları için yalnız lehçe terimini kullanır. Genel olarak Batılılar lehçe veya şive yerine *dil* kavramını tercih etmektedirler. Onlar için edebi geleneği olan ve doğal iletişim aracı olarak kullanılan belli bir ülkede konuşulan her dil bir başka dilin lehçesi veya şivesi değil ayrı bir dildir. Bu noktadan bakınca her ne kadar Almanca, İtalyanca ve Fransızca aynı kökten gelse de ayrı birer dildirler. Talat Tekin bu anlayıştan hareketle, Rusya ve Batıda olduğu gibi "Türk dilleri" terimini kullanmayı yeğlemektedir. Tekin bu durumda Çuvaşçayı ayrı bir sınıflamaya tabi tutar. Türk dilinin edebi geleneğe sahip alt dillerinden biri olması nedeniyle Ercilasun'un teklif ettiği *yazı dili* kavramından hareketle, biz de burada Kazakçayı dil kategorisinde ele alacağız. Bu sebeple *lehçe* ya da *şive* ölümü yerine *dil* ölümü kavramını benimseyeceğiz. *Dil*, *lehçe* ve *şive* kavramları konusundaki tartışmalar ve "lehçe" yerine "dil" kavramının kullanılması ve bu kullanımın sebepleri üzerinde daha fazla bilgi için bk. Arat 1987: 69-149; Hasan Eren 1990: 45-49; Ercilasun 1997: 62-90; Karamanlıoğlu 2002: 12-20.

4. Tören dili de diyebileceğimiz suni bir şekilde korunmuş dillere örnek olarak Sanskritçe, Latince ve Eski Yunancayı sayabiliriz. Bu diller büyük değişimlerin ve dönüşümlerin sonucu olarak ya bölünmüş başka dillere dönüşmüşlerdir ya da doğal konuşucuları tarafından terk edilmişlerdir. Bugün dini birtakım nedenlerle (özellikle kiliselerde, düğün ve ölüm törenlerinde) bu diller sayıları çok az olan kişiler tarafından (çoğunlukla papazlar, rahipler ve bazı araştırmacılar) kullanılmaktadırlar.
5. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Caferoğlu 1988: 1-94; Özkan 1997: 296-325; Ercilasun 1997: 62-90; Saray 1995: 61-148, 1999: 1-384; Gömeç 2003: 11-387 ve 1997; Bacon 1980: 1-34, 76-102; Gross 1992: 10-54, 100-176.

zar taşını miras bırakarak tarih sahnesinden çekilen İdil-Volga Bulgarları'nın konuştuğu dili, başka kültürlerin içinde eriyip kayboldukları için Hazarlar'ın, Peçenek-Kuman Türklerinin dillerini sayabiliriz. Dil bir canlı varlığa benzediği için insan toplulukları gibi doğmakta, büyümekte ve ölmektedir, bu da bize bugün konuşulan pek çok dilin ve lehçenin yok olacağı gerçeğini hatırlatmaktadır.⁶

Dil doğumlarında olduğu gibi dil ölümlerinde de uzun bir zaman dilimi söz konusudur. Bu bazen yüzyılları bazen ise bin yılları kapsamaktadır. Yani dil doğumları ve dil ölümleri doğal hadiselerdir ve yavaş yavaş gerçekleşirler, en azından 19. ve 20. yüzyıla gelinceye kadar bu böyle idi. Hem savaş ve soykırımlar, hem de doğal afetler bu yüzyıllarda önemli roller oynamışlardır. "(Dil) ölümleri bazen çok kısa zamanda, belli bir bölgede olabilir. Örneğin güçlü, savaşçı ve işgalci gruplar değişik dilleri konuşan bazı küçük gruplara saldırabilir ve onları yok edebilirler. Onlarla birlikte dilleri de ölür." (Wurm 1996: 1). 15. yüzyıldan başlayarak gittikçe hızlanan Batılı sömürgeci, yayılmacı anlayış özellikle 20. yüzyılda yeryüzündeki pek çok dilin, lehçenin, şivenin âdeta katili olarak karşımıza çıkar. "Açıktır ki, yakın zamanda (20. yüzyılda) dil ölümleri muazzam bir seviyeye ulaştı ve genel olarak bakıldığında görülecektir ki, şu ana kadar yaşamayı başarmış diller de oldukça zayıf ve fakir durumdadırlar." (Hale 1994: 1).

Bilindiği gibi 16. yüzyıla Avrupalılar Amerika'nın keşfi ile girdiler. Bu keşif Yeni Dünya'nın kendi halinde yaşayan yerli halkı için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Bu da o topraklarda yaşayan milyonlarca insanın ve konuşulan binlerce dilin ölme sürecine girmesi anlamına gelmektedir. Bugün Güney Amerika'da konuşulan dillerin sayısının olması gerekenden az olması dil ölümünün pek çok çeşidi ile açıklanabilir. Özellikle doğu Brezilya ve Arjantin'deki dil ölümlerinin pek çoğu kolonileştirme dönemine aittir; nüfustaki azalmaya paralel olarak gerçekleşmiştir. "Örneğin Büyük Amazon havzasında 16. yüzyılda tahmini olarak 6.8 milyon insan yaşamakta idi. 1992 yı-

6. Bugün Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyinde değişik bölgelerde konuşulan Karaim (Karay) Türkçesinin yok olmak üzere olduğunu bildiğimizi, fakat gerekli tedbiri alamadığımızı belirtmekte yarar var sanıyoruz. "Bugün Türk konuşma ve yazı dillerinden biri olan Karaimce yok olmak üzeredir. Rusya, Ukrayna, Litvanya'da yaşayan Karaim Türklerinin sayısı 2200 kişi kadardır ve bunların ancak çok az bir bölümü, belki 100 kişi ana dilini konuşabilmekte ve daha az bir kısmı yazabilmektedir." (Kocaoğlu 1996 [Bildiri]). Benzer durum, Çuvaş, Balkar, Halaç Türkleri için de geçerlidir. Başka bir misal olarak Hakasçayı verebiliriz. %81'lik Rus ve Ukraynalı nüfusa karşılık %11'lik oranla Hakas Türkleri, Hakasçayı koruma noktasında çaresiz ve etkisiz kalmaktadırlar. Bu nedenle, Hakasça ölme tehlikesini yakından hisseden dillerden biridir. Ayrıntı için bk. Barutcu-Özönder 1999: 26.

ına kadar geçen sürede bu sayı 700 bin civarına gerilemiştir.” (Grinevald 1998: 137). Yine aynı şekilde Meksika örneği bize bazı ipuçları vermektedir. “1518 yılı itibarıyla merkezi Meksika nüfusu 25 milyon üzerinde tahmin edilmektedir. İspanyolların buraya ulaşmalarından sonraki yıllarda, 1620’ye kadar, bu sayı 1.6 milyona gerilemiştir. Bazı tahminlere göre Yeni Dünya’nın nüfusu Avrupalılarla karşılaşmadan önce 100 milyon civarında idi. 200 yıldan daha az bir sürede bu sayı 1 milyona düşmüştür.” (Crystal 2001: 72). Benzer örnekler hiç kuşkusuz Avrupalı sömürgeci devletlerin uğradığı diğer bölgelerde de görülmektedir. İngiltere’nin Tazmanya’ya yönelik sömürgeci faaliyetleri bütün yerlilerin yok olması ile sonuçlanmıştır. “İngilizler 1803’te Tazmanya’yı işgal ettikten sonra, yerlileri toprak edinim sürecinde kendileri için bir engel olarak görmeye başladılar. Bunun için şiddetli bir adım attılar. Bütün Tazmanyalıların topraklarını terketmeleri istendi. İngiliz askerleri de bunları öldürmek için yetkili kılındı. 1830’a kadar sadece 200 Tazmanyalı sağ kalabildi.” (Trask 1996: 324). Hayatta kalabilenler ise temerküz kamplarına yerleştirildiler. Yenilginin acısını derinden yaşadıkları için tedavi kabul etmediler ve bir süre sonra yok olup gittiler. Yani Tazmanya’da konuşulan irili ufaklı bütün diller konuşanları biyolojik olarak yok edildiği için ölmüştür. Bu büyük bir dil ölümü hadisesidir ve benzer örnekleri Afrika, Avustralya ve Asya’da yaşamış olan halklar söz konusu olduğu zaman da görmekteyiz. Aynı olmasa da, benzer hadiselerin Kazak ve diğer Türk toplulukları için de geçerli olduğunu görüyoruz. Bu durumda sadece kazananlar ve kaybedenler isim değiştirmiştir. Bu kez başka bir coğrafyada, Batının sömürgeci anlayışını benimseyen Rusların karşısında, yaşayabilmek için mücadele eden Kazaklar ve diğer topluluklar kurban rolündedirler. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde görüleceği üzere, savaşlar ve soykırımlar sonucunda yüzbinlerce Kazak Türkü ölmüş, nüfusta önemli ölçüde azalmalar olmuştur. Yani Rus yayılmacılığı sürecinde yirminci yüzyıl Kazaklar için bir ölüm kalım savaşına sahne olmuştur. İnsanlık tarihi bu tür savaş ve soykırım, yani dış etkenler sonucunda meydana gelen ölümlere verilecek daha yüzlerce örnek ile doludur.⁷

7. Burada bir zamanlar Amerika yerlisi olan Yahi Kabilesi’nden bahsetmek gelinen noktayı göstermeye yeterli olacaktır. “Amerika’nın Kaliforniya eyaletinde yaşamış olan Yahi Kabilesi 19. yüzyılda beyaz insan tarafından yok edilmiştir.” (Trask 1996: 324). Beyaz adamın mal ve toprak hirsının kurbanı olan kabilenin son ferdi (Amerikalılar onu Kishi takma adıyla tanıdılar) müzeliğe bir meta olarak iki yıl sergiledikten sonra ölmüştür. Bu ölüm Yahi dilinin de ölümü olmuştur.

Yeryüzünde dil ölümünü tetikleyen ve değişik bölgelerde değişik zamanlarda ortaya çıkan başka dış etkenlere de rastlıyoruz. Savaş ve soy kırma benzeyen, ama daha az hasara yol açan başka bazı dış etmenler ise insanüstü hadiseler olarak karşımıza çıkar. "Herhangi bir dili kullanan insanların sayısı bazı felâketler neticesinde azalabilmektedir." (Crystal 2001: 71). Bazı durumlarda sel, kuraklık, soğuk ve uzun geçen kış, açlık,⁸ volkan patlaması ve deprem gibi doğal afetler ve veba gibi hastalıklar da toplumların ve dillerin ölmesini tetiklemiş ve pek çok dilin bu şekilde yok olmasına sebep olmuştur. Fakat bu tür doğal afetler, savaşların ve soykırımların yaptığı kadar yeryüzünü kaplayan büyük tahribatlar yapmamıştır. "Yeryüzünde zaman zaman (belli bölgelerde) meydana gelen doğal afetler, birçok farklı dili konuşan pek çok yerli kabileyi, topluluğu süpürüp atmıştır." (Wurm 1996: 1). Bu da pek çok yerli dilin ortadan kalkmasına neden olmuş veya konuşanı azalan pek çok dili tehlikenin içine atmıştır. Ortaçağda yaşanan büyük veba salgınını bu tür doğal afetlere örnek olarak verebiliriz. Bu çağda milyonlarca insan veba salgını dolayısıyla yok olmuş ya da yerlerini terketmek zorunda kalmışlardır. Uzmanlar Kara Ölüm (Black Death) denilen bu salgının, dünyanın nüfus yapısını önemli ölçüde etkilediğini, bunun sonucunda sistemlerin ve sosyal yapıların büyük ölçüde değiştiğini beyan etmektedirler (Schamiloğlu 1986: 260). Türk tarihini ilgilendirmesi noktasında baktığımızda Schamiloğlu'nun ortaya koyduğu verilerden hareketle biz de İdil-Volga Bulgarlarının ani bir yok oluşla yaşadıkları coğrafyadan silinmeleri ve konuştukları dilin sukut etmesi olayını bu salgın ile açıklayabiliriz.⁹

Tehlikeyi yakından hissetmek

Tehlike sınırına girmiş dil kavramı ile tam olarak neyi kastediyoruz? Yukarıda bahsettiğimiz iki tür etki (savaşlar ve doğal afetler) Türk dili ve onun lehçeleri söz konusu olduğu zaman nasıl bir rol oynamıştır ve bu nasıl bir sonuç olarak karşımıza çıkmıştır? Dil ölümünün safhaları ve geçirdiği süreç Kazakça bağlamında nasıl tezahür etmiştir?

Uluslararası dilbilim çalışmalarında kullanılan kıstaslara göre, tehlike sınırına girmiş dilden kasıt, onun artık yeni kuşaklar tarafından öğrenilmiyor

8. Kazakistan Sovyetler döneminde bu son üç afeti çok sık yaşamıştır.

9. Benzer şekilde İngiltere'deki nüfusun büyük bir kısmının yok olduğunu görmekteyiz. İrlanda gerçeğinde ise İngilizlerin baskıcı ve yok edici politikaları yanında veba salgınının payı büyük olmuştur. "14. yüzyılda Avrupa'da 25 milyondan fazla insanın öldüğü düşünülmektedir." (Crystal 1997: 147). Bu yüzden birçok millet topyekun ana dilini unutma veya terketme ile karşı karşıya kalmıştır.

olması ve yeni kuşaklara aktarılma noktasında sahipsiz kalmasıdır. Sahibini kaybeden dil hazinesi, yağmalanmaya veya bilinmeyen bir yerde unutulmaya mahkum olur. Bu unutulmanın birincil sebebinin bizzat o dili konuşanların yok olması veya yok edilmesi olduğunu söylemiştik, bir diğer sebep ise dilin asıl sahiplerinin ana dili terk ederek başka bir dili doğal iletişim aracı olarak tercih etmesi ve bu anlayışı yeni nesillere bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde aktarmasıdır. Bu ise yeni durumun kabullenilmesi ve ana dilin intihara sürüklenmesi demektir. İşte bu yüzden bize göre 20. yüzyıl bir *dil mezarlığı* olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Tarihin en eski çağlarından günümüze kadar geçen sürece baktığımızda görüyoruz ki 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı ve değişik doğal felaketlerde ölen insan sayısı geçmişteki bütün yitimlere neredeyse yaklaşmıştır. Sadece iki dünya savaşında 30-40 milyon insanın öldüğü düşünülmektedir (Crystal 2001: 72). Aynı dönemlerde Rusya'da ne kadar insanın öldüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, ölen insan sayısının 20 milyonu civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun ne kadarı Türk unsurundan oluşuyordu ve ne kadarı savaş ve soykırımlar sonucu gerçekleşti, ne kadarına suni bir şekilde planlanan doğal afetler¹⁰ sebep oldu tam olarak bilemiyoruz. Bildiğimiz yeryüzünden pek çok topluluğun bazı nedenlerden dolayı yok olduğu ve bunun kayda değer bir kısmının Orta Asya'da özellikle Kazaklar arasında meydana geldiğidir.

Elimizde Türk topluluklarını bu anlamda inceleyen pek çok yazı ve rapor mevcuttur.¹¹ Biz bu yazımızda Kazak Türkçesini incelediğimiz için doğal olarak Kazak Türkleri ile ilgileneceğiz. Bu bağlamda baktığımız zaman yukarıda verdiğimiz genel kıstaslar çerçevesinde Kazak Türkçesini geçen onyıllarda tehlike sınırına yaklaşmış ve hatta sınırı geçmiş diller arasına dahil etme durumunda kalıyoruz.¹² Yani Wurm'un "çocuklar tarafından, en azından bir kısmı tarafından (%30 civarında) öğrenilmeyen herhangi bir topluluğun dili "tehlikedeki" diller veya potansiyel olarak tehlikeyi hisseden diller arasına dahil edilmelidir." (Wurm 1996: 2). şeklinde koyduğu kıstasla bakarsak Kazakça tehlikeyi potansiyel olarak hissetmeye başlamıştı diyebiliriz.¹³ Eğer

10. Halkın topraksız bırakılması, 1930'larda kolhoz ve sovhozların yaygınlaştırılması ve beraberinde gelen kuraklık ve açlığın insanları kırmaya gibi.
11. Ayrıntılı bilgi için bakınız Saray 1993a: 9-17, 1993b: 69-74, 1995: 1-210, 1999: 11-384; Gömeç 2003: 11-413.
12. 1990 sonrası süreç bu durumda gözardı edilmiştir.
13. Sema Barutcu-Özönder'in bildirdiğine göre 1926'da mesela Kazaklar arasında Rusçayı bilen ve ana dili olarak kabul eden Kazakların oranı 0.7 iken, Kazakçayı bilen ve ana dili olarak kabul edenlerin oranı 98.4'tür. 1989 nüfus sayımına göre Kazakların dil durumu ise ol-

bir toplumun çocukları ve hatta genç kuşakları ana dili yerine kendince üstün ve doğru olduğuna inandığı veya konuşmak zorunda olduğu bir dili tercih ederse, bu durumda "domino effect" (domino taşı etkisi) ile bütün yeni kuşaklar dikey dizilmiş domino taşlarının bir hareketle sırayla yıkılmasında olduğu gibi, bu yıkımda yer alacak ve kendi dillerini bir sonraki kuşağa bir enkaz olarak devredecektir. Nitekim Sovyetler döneminde "gençlik arasında zaten az bir alanda konuşularak değeri azalan veya hiç olmayan ana dilini öğrenme ve daha önemlisi kullanma isteğine ilgi" büyük ölçüde azalmıştı.¹⁴

Bir dilin tehlike sınırına girmesinin başka bir nedeni de dilin parçalara ayrılarak zayıflatılması ve o dilden birden fazla alt dilin ortaya çıkarılmasıdır. Bu olguya bir örnek olarak Orta Asya'da bir dönem genel yazı dili olan Çağatayca'yı verebiliriz. Bugünkü Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmadan önce, Türkistan'da Çağatay Türkçesi edebi dil olarak 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Orta Asya Türkleri, bir boya aidiyet duygusu ile kendi içlerine kapanıp, ağızları da yazı diline dönüştürülünce genel dil parçalanmış ve yerel dillerden oluşan Türk dili lehçeleri tarih sahnesine çıkmıştır. Böyle olunca köklü bir yazı geleneği olmayan, daha çok ağızlara dayanan yeni yazı dilleri güçlenebilmek ve kendi geleneklerini oluşturabilmek için ya yerel kaynaklara yönelmiş ya da Rusçanın tesirinde yeni bir mecraya girmiştir.¹⁵ "Türkiye Türkçesinde de kullanılan pek çok İslami terimin Kazakça Türkçesinden temizlenmesi veya bu terimlerin Rusçalarıyla değiştirilmesi sonucunda 19. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte şekillenen Türk lehçeleri eğitim ve bilim dili olarak yetersiz bir hale gelmişti. Bunun üzerine Sovyetler;

dukça dikkat çekicidir. Bu yıla gelinceye kadar, yaklaşık 60 yılda Rusça bilen ve ana dili gibi algılayan Kazakların oranı 0.7'den 60.4'e yükselmiştir. Kazakçayı ana dili olarak konuşan insanların sayısında ise yüzde 97.0 ile düşüş gözlenmiştir. Bu sonuçlara göre "her ne söylenirse söylesin, SSCB sınırları içindeki Türk topluluklarının çoğunda dereceleri farklı olmakla birlikte ana dili kaybının arttığı gözlemlenmektedir. Ana dillerini kaybedenlerin kendilerine ana dili olarak seçtikleri dil ise Rusça olmuştur." (Barutcu-Özönder 1999: 24). Burada bir yabancı dil bilmekle, yabancı bir dili ana dili olarak görmek arasında fark olduğunu, Türk topluluklarında Rusça bilme oranının yükselmesinin ana dilden Rusçaya kayış demek olduğunu görmek gerekir. Gerçekte Rusçayı ana dili mertebesine çıkartmak anlamına gelen bu durum, ana dil aleyhine işleyen bir süreç olarak karşımıza çıkmıştır. İki dilliliğin 1970'te yüzde 41'lik bir orana ulaşmış olması ve 20 yıllık kısa bir sürede bu oranın yüzde 60'a fırlaması Kazakça açısından hiç de iç açıcı bir durum değildir. Kazakça ve diğer Türk dillerinin iki dillilik bağlamında geldikleri durumu ayrıntılı bir şekilde görmek için bk. Barutcu-Özönder 1999: 21-30.

14. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Appel - Muysken 1987: 9-45.

15. "Sovyetler, Türkiye Türkçesinden geçen kelimeler ile İslami terimlerin de kullanılmasını yasaklamış ve bunların yerine Rusça kelimeler kullanılmasını istemiştir." (Saray 1999: 172).

'Biz yoldaşız, sizin ilim ve eğitim sahasında kalkınmanızı, ileri gitmenizi isteriz. Bunun için en iyisi Rusçayı eğitim ve bilim dili olarak kullanın' kampanyasını başlatmışlardır. Neticede Kazak Türkleri Rusçayı kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır." (Saray 1999: 173). Böylece halkların kardeş olduğu fikrini yayıp yoldaş düşüncesini benimsetmek, Türk halklarını kendilerine yabancı olan ortak bir dilde ve kültürde (Rus dili ve kültürü) birleştirmek istemişlerdir. Böyle olunca güçlü bir edebi geleneğe sahip Rusça, geleneği zayıf olan bu lehçeleri kolayca etkisi altına almış ve dayatma ile oluşturulan bu yazı dillerini tehlikenin içine itmiştir.

Bir dilin tehlike içine düşmesinin nedenlerinden biri de toplumun başka bir kültür ile eşit olmayan şartlarda teması ve sonuçta meydana gelen kültürel çatışmadır (cultural clash). Bu temas hiç kuşkusuz büyük ölçüde dillerin mücadelesi şeklinde tezahür eder. "Dil teması" (language contact) olarak adlandırılan bu olguda, "daha saldırgan ve güçlü kültürün taşıyıcıları", ki bunlar başka bir dili konuşurlar, daha fazla nüfusa, daha sağlam bir ekonomiye ve daha güçlü bir askerî yapıya sahiptirler, kendi dillerini alt kültürün dili karşısında hakim kılmaya çalışırlar.¹⁶ Böyle olunca bu yeni dilin taşıyıcıları zayıf unsurlar için zamanla örnek bir üst kültür (role model) olmaya başlarlar. Bu da sonuçta doğal iletişim aracı olarak ana dilini kullanan insanların kafa yapısını ve dünya görüşünü değiştirir. "Farklı dili konuşan insanlar arasındaki sürekli temas bu dillerin tarihi gelişimleri için çok önemli sonuçlar doğurur." (Trask 1996: 310). Bu sonuçlar hiç de küçümsenecek cinsten değildir. Telafisi artık mümkün olmayan bir mecrağa girer bu. Yani dış etkenlerin tesiri ile ana dili doğal iletişim aracı olarak kullanan insanlar toprakları gibi bilinçaltılarını da işgale uğrattınca iş ana dil aleyhine dönmüş olmaktadır. Şöyle ki, "zayıf kültürün aileleri kendi dillerinin yerine çocuklarına güçlü kültürün dillerini öğrenmeleri için yön verirler. Kendileri de bu güçlü kültürün dilini öğrenmeye ve konuşmaya gayret sarf ederler. Genç kuşak kısa zamanda kendi geleneksel dilini hor görme eğilimine girer ve

16. David Crystal'a göre bir toplumun başka bir topluma göre sayıca üstün olması dil ölümü için mutlak şart değildir. Nüfusça az ama askeri ve ekonomik olarak güçlü topluluklar, sayıca fazla gruplara tesir edebilirler ve onların dillerini öldürebilirler (Crystal 2001: 68-91). Bu bağlamda her ne kadar Kazakistan'da Rus ve Türk olmayan diğer unsurlar sayıca üstün idi iseler de diğer Türk cumhuriyetlerinde bu böyle değildi. Örneğin Kırgızistan'da 1989 sayımlarına göre Kırgız Türkleri ile Rusların oranı şöyle idi: Kırgız Türkleri 2.310.000, Ruslar 1.090.137. Sayıca üstün olmalarına rağmen Kırgız Türklerinin dili de ölüm tehlikesini yakından hissetmiş bir yazı dilidir. Türk devletlerinin ve diğer Türk topluluklarının nüfus ve coğrafi bilgileri, Türk olmayan unsurlara oranları için bk. Saray 1999: 11-331; Özkan 1997: 19-32, 75-296 ve tarihsiz: 19-327.

ana dilini aşağı değer olarak görür, sonuçta onunla ilgilenmeyi bırakır." (Wurm 1996: 2). Bu da kaçınılmaz bir şekilde ana dilin ölümü ile sonuçlanacaktır. "(Eski) Sovyetler Birliği'ndeki ve Çin'deki pek çok küçük azınlık dili bu süreci halihazırda yaşamaktadır." (Wurm 1991: 7).

Diller arasında meydana gelen ilk temas kısa bir süre devam eden durgunluktan sonra karşılıklı kelime alışverişi şeklinde tezahür eder. Kuşkusuz, güçlü dilden zayıf dile akış daha hızlıdır ve çoğunlukla tek yönlüdür, yani akış sürekli olarak yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşir. Ekonomik, siyasî, askerî ve kültürel baskılar sonucunda meydana gelen bu akış *ödüncleyici* dili ikincil pozisyona iter. "Geleneksel bir yazı dili olmayan sözlü geleneğe dayalı bir yerel dil, köklü bir yazı dili geleneğine sahip doğal bir ifade aracı olarak kullanılan şehirlî geleneğe sahip saldırgan bir yazı dili karşısında esner ve yavaş yavaş ona yol verir." (Wurm 1991: 7). Pek çok dil, bunu Kazakçadan daha ileri seviyede yaşamış ve öz varlığını büyük ölçüde yitirmiştir. Bugün İspanya'da yaşayan Bask dilini buna örnek olarak verebiliriz. "İki yüzyıldan daha kısa bir sürede Bask dili komşu dillerden, Romans ve Latin, binlerce kelime ödünçlemiş ve bu ödünçlenen kelimeler zamanla Bask dilini istilâ ederek ana dildeki kelime sayısını azınlığa düşürmüştü ve kuşkusuz yüz binlerce kelimenin yok olmasına sebep olmuştur." (Trask 1996: 309).

Sosyo-kültürel temasta Kazak Türkçesini şekillendiren üç etken:

İşgaller, göçler ve eğitim. 1552'de bugünkü Tataristan'ın başkenti Kazan'ı alarak başladıkları Türk illerini işgal hareketine, 1556'da Astrahan ve dolayısıyla Başkurdistan'ı alarak hız veren Ruslardan, 1731'de Kazakların Küçük Cüz lideri Ebul Hayr Han yardım talep etti. Moğol Kalmuk ve Jungar kabilelerinin saldırgan ve yıldırıcı saldırılarından kurtulmak için Ebu'l Hayr Han tarafından istenen hamilik ve buna karşılık Orenburg Kalesi'nin inşası (1734-1735) ile Ruslar nihai hedeflerine doğru ilk büyük zaferi elde ettiler. Orenburg Kalesi'nin inşası ile Orta Asya'nın kaderi değişmeye başladı.¹⁷ Bu önemli hadiseden sonra, Orta Asya'da ilk işgal Kazakistan'da başladı ve ilk göçler de buraya yaptırıldı. Çarlık Rusyasının planlı işgal faaliyetleri bazı Rusların gönüllü göçleri ile de pekiştirildi. Rusya'dan gelen ve Rusça konu-

17. "Ebul Hayr Han 1731'de topladığı mecliste Rusya himayesine girme meselesini beyler ve aksakallarla tartışmaya açmış, meclis; *Rusya ile barış içerisinde yaşayabiliriz, lakin Rusya'nın tabiiyetine girmeyiz* diye karar vermiştir. Daha sonra Ruslar bazı beyleri satın alarak Or ve Ural arasında Orenburg Kalesini inşa ettiler. 1734-1735 yıllarında tamamlanan bu kale, Türkistan'a doğru yayılma faaliyetlerinin merkezi oldu" (Gömeç 2001: 743; Saray 1999: 88).

şan bu insanlar avantajlı bir durumda Kazakistan'a yerleşmeye başladılar.¹⁸ Bir süre sonra da Kazak halkı bunlarla doğrudan veya dolaylı temasa geçmek durumunda kaldılar. Bu temas dilde teması da tetiklemiştir.¹⁹ Rus mujiklerinin (köylülerinin) göçü özellikle birinci Rus devrimi zamanında (1905-1907) oldukça yoğunlaşmıştır.²⁰ M. Tatimov'un (1994) verdiği bilgilere göre asıl büyük göç dalgaları 1930' lu yıllarda (yaklaşık 1.300.000 kişi), İkinci Dünya Savaşı yıllarında (yaklaşık 1.300.000 kişi) ve 1954 ile 1958 yılları arasında olmuştur (yaklaşık 1.450.000 kişi). Bu insanların çoğunu vasıfsız işçiler, rejim için tehlikeli addedilen Rus ve diğer uluslardan insanlar, toprağı olmayan köyüler, savaş esirleri oluşturmaktaydı.²¹ Göçler sonucu Kazakistan'da yabancı nüfus hızla artarken, Kazak nüfus hızlı bir şekilde azalmaya başlamıştır. Yukarıda saydığımız pek çok nedenden dolayı 1940 yılına geldiğimiz zaman Kazakları artık azınlıkta görmekteyiz. 1926 sayımında Kazaklar toplam nüfusun %58'ini (3.627.000) oluştururken, Ruslar 34,9'unu (2.164.000) oluşturuyordu. "1939'da yapılan sayıma göre ise Rusların sayısı: 2.877.000; Kazak Türklerinin sayısı: 2.833.000; diğerleri 436.000 idi." (Saray 1999: 165). Görül-

18. Kazakistan'a yerleştirilmeye başlayan iki büyük Rus göçmen grubunu Kossaklar ve Rus köylüleri oluşturmaktaydı. Geniş meralar Ruslara verilince, yeni göç dalgalarının Kazakistan'ı sarsması kaçınılmaz hale gelmiştir. Çarlık Rusyası için bir tehlike olan Kossaklar Orta Asya'ya gelmekle hem Rusları rahatlatmış hem de kolluk kuvveti rolünü üstlenmişlerdir.
19. 1891'deki "Bozkır Düzenlemeleri, Rus köylülerine özel mülk olarak verilen toprakları ellerinde tutmaları için özel haklar verdi." (Suleimenov 1963: 96-97). Çar hükümeti bu düzenlemeler vasıtasıyla Kazakistan'a yönelen büyük kitle göçlerini desteklemeye başlamıştır.
20. Tarihçi N. E. Bekmakhanova 20. yüzyılın başında yaklaşık olarak 1,3 milyon Rus köylüsünün Kazakistan'a ve Kırgızistan'a göç etmiş olduğunu belirtmiştir (Bekmakhanova 1989: 160). Nüfus bilimci M. Tatimov (1994: 1) yirminci yüzyılın başında Kazakistan'a göç eden 1.150.000 göçmenin varlığından bahsetmektedir. Daha 20 yıl önce ülke nüfusunun %82'sini oluşturan Kazaklar Sovyet Rusyası zamanında azınlık duruma düşecektir. "1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Kazakistan topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 3.000.000'u bulmuştu... 1897'de Kazakistan'da %15 Rus veya Slav var iken, bu sayı 1916'da %41'e yükselmiştir. 1926'da 3.831.000 olarak verilen Kazak Türklerinin nüfusu, 1959'da 3.581.000'e düşmüş olarak beyan edilmiştir." (Gömeç 2001: 749).
21. Bu göçmen gruplar "1940-1941'de Baltık cumhuriyetlerinden, Batı Beyaz Rusya'dan ve Moldovya'dan getirilen grup "Sovyet karşıtı unsurlar"; 1937'de getirilen, Yunan ve Finlandyalılar "toplumsal yönden tehlikeli unsurlar"; ve İran ve Afganistan sınırına yakın bölgelerden getirilenler "şüpheli insanlar" olarak adlandırılmışlardır (Zemskov 1990: 16). Kazakistan'da, Aralık 1938'e kadar Korelilere ait 6.905 aileyi kapsayan 57 bağımsız kolhoz (ortaklaşa çiftlik) kuruldu. İlaveten 3.784 Koreli aile bu mevcut kolhozlara yerleştirildiler (Kim 1991: 291). 1937 yılında toplam olarak 18.526 Koreli aile (100 bin kişiden fazla) Kazakistan'a geldi (Kozybaev 1990: 11). 1941'de Volga Bölgesi'nde yaşayan Almanlar zor kullanılarak Sibiry'a'da ve Orta Asya'da iskana tabi tutuldular. 1 Aralık 1941'e kadar Kazak Cumhuriyeti'ne sürgün edilen Sovyet-Almanların toplam sayısı 441.713 idi (Kozybaev 1991: 238). Sürgünlerin sayısı Ocak 1953'e kadar 2.753.356'ya kadar yükselmiştir.

düğü gibi Rusların sayısında artma, Kazakların sayısında azalma vardır. "13 senelik bir devrede normal şartlarda Kazak Türklerinin nüfusunda 1 milyonun üstünde bir artış olması gerekirdi. Bundan da şu anlaşılmaktadır ki 1929-1939 arasında Kazak Türkleri 2 milyonun üstünde bir insan kaybına uğramıştır. Felaket yılları olarak adlandırılan 1920-1938 arasında, Kazak Türklerinin 3 milyona yakın insan kaybına uğradığını görmekteyiz." (Caroe 1967: 163-71). 1940'da ise Ruslar 3.4 milyon, Kazaklar ise bir daha Kazakistan'da çoğunluk durumuna geçmemek üzere 3 milyonla azınlık durumuna düşmüştür.²² "Toplam olarak Sovyetler birliği döneminde yaklaşık 6.200.000 insan Kazakistan'a göç etmiştir." (Tatimov 1994: 1-3). "Kazakistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından önce 1.5 milyondan az Avrupalı yaşıyor idiyse de, henüz 1991 yılının ortalarında 8.9 milyon Avrupalı göçmen yerleşmiş durumdaydı." (Tatimov 1993: 135). Bugün bu sayı 10 milyonu geçmiş bulunmaktadır. Bütün bunlar Kazakların Türk olmayan unsurların karşısında ikincil konuma düşmesi anlamına geliyordu.

Bu süreçte göç ve iskân faaliyetlerini kararlı bir şekilde sürdüren Ruslar, bir yandan da eğitim ve ekonomi alanlarında yeni atılımlar yaparak istediklerini almayı bilmişlerdir. Sosyal ve ekonomik baskıyı yakından hisseden Kazak Türkleri, hakim kültüre entegre olabilmek için uzun uğraşlar vermek zorunda kalmışlardır. Bu duruma gelinceye kadar Orta Asya karşılıklı verilen mücadelelere sahne olmuştur.

19. yüzyılın ortalarında kendilerine ait bir yazı dili olmayan ve çoğunlukla göçebe bir hayat süren, fakat güçlü bir sözlü geleneğe sahip olan Kazaklar, bu yüzyılın sonlarına doğru hem yerleşik hayata geçmiş hem de medreselerde, Ceditçilerin açtığı modern okullarda ve sayıları giderek artan Rus-Kazak okullarında yazılı bir gelenek oluşturmaya başlamışlardır. Bu süreçte Kazakistan (diğer Türk topraklarında olduğu gibi) Kadimci, Ceditçi, Yerel Milliyetçi (Kazak, Özbek, Kırgız milliyetçiliği gibi) ve Rus (ve Rus yanlısı Kazak) fikir ve aksiyon gruplarının özellikle eğitim ve dil alanında karşılıklı mücadelelerine sahne olmuştur. Eğitimde geleneksel medrese ve mektep anlayışını benimseyen grup kadimciler olarak adlandırılmakta idi. Bunlar klasik eğitimi benimseyip, dinî anlayışı ön plana çıkaranlardan oluşmaktaydılar.²³ Bu yüzden

22. 1989 sayımına göre Kazakistan'ın toplam nüfusu 18 milyon idi. Bu nüfusun yaklaşık 8.1 milyonu Türklerden 10 milyonu Türk olmayan unsurlardan (Rus, Ukraynalı, Alman, Koreli) oluşuyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Saray 1999: 71, 74.

23. Bununla birlikte Kazak Türkçesinin Arap alfabesi esasındaki alfabetini 1912'de bir ceditçi olan dilci ve aksiyon adamı Ahmet Baytursunulu tespit etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Tamir 1998: 435.

Kazak Türkçesinin Arap ve Farsça ile zenginleştirilmesini savunuyorlardı. Bir Kırım Tatar Türkü olan İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı, Anadolu'dan da büyük destek alan Ceditçi (yenilikçi) hareket, uzun yıllar Orta Asya'ya eğitimde ve sosyo-kültürel planda yön vermiştir. 1883 yılında Gaspıralı İsmail tarafından ilk sayısı yayımlanan, İstanbul'da, Azerbaycan'da, İdil-Ural'da²⁴ ve Türkistan'da okunan ve anlaşılan *Tercüman* gazetesi "dilde, fikirde, işte birlik" anlayışını ve millî şuuru benimseyen, ama aynı zamanda Batılı değerleri de aktarmaya çalışan çağdaş eğitimi Orta Asya aydınlarına ve halklarına benimsetmeye çalışmıştır. Genel bir Türk dili ve kültürü adına *pozitif milliyetçilik* olarak adlandırılacak olan bu hareketin karşısında hiç kuşkusuz, Kadimciler, Yerel Milliyetçiler ve Rus yanlıları vardı. Çalışmamıza başlarken bir büyük dilin parçalanıp yeniden büyümek ya da ölmek üzere lehçelere ayrıldığını söylemiştik. Bu sürece, Kazak Türkçesi 19. yüzyılın sonlarına doğru işte böyle bir ortamda adım atmaya başlamıştır diyebiliriz.

Genel Türk dili ve kültürü adına *negatif milliyetçilik* diyebileceğimiz bir anlayışın Orta Asya Türklüğü arasında yayılmaya başladığı 20. yüzyıl, Çağatay Türkçesi veya genel Türk edebî dili yerine mahalli lehçelerin²⁵ ön plana çıkarıldığı yüzyıl olmuştur. Yüzyıllardan beri yazı dili olarak işlenmiş olan Çağatayca'yı veya Türkiye Türkçesini bilmeyen mahalli aydınlar, bunların karşısında çok iyi bildikleri kendi ağızlarına (sonradan Türk dilinin lehçelerine) ve Rusçaya öncelik vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında doğup eserler vermeye başlayan bazı Kazak aydınlar Kazak milliyetçiliği yaparak diğer Türk toplulukları ile aradaki ilişkileri dil bağlamında koparacak girişimlerde bulunmuşlardır. Bu anlayış görünüşte olumlu gözükse de, gerçekte Kazakçanın zayıflamasına (bugün her ne kadar edebî bir dil olabilmiş ise de), ve sonuçta Rusça karşısında mağlubiyetine zemin hazırlamıştır. "İbray Altınсарın (1841–1899), Çokan Velihanov²⁶ (1837–1865) ve Abay Kunanbay²⁷ (1845–1905) gibi yazarlar Kazak Türkçesi ile kaleme aldıkları eserleriyle Kazak dilinin temellerini attılar." (Gömeç 2001: 752).

24. Saadet Çağatay çocukken Kazan'ın bir köyünde *Tercüman*'ı okuyup anlayabildiklerini anlatır (Çağatay 1978: 147).
25. Bugün 20'nin üzerinde Türk yazı dili olduğu bilinmektedir. Bu konuda bk. Ercilasun 1987: 62–90.
26. "Ruslar olmadan Kazaklar sadece *Asyalı bir kavimdir*, diyen Çokan Velihan aşırı batılılaşma taraftarı bir kimse idi. Bunun için Ruslar örnek alınmalı ve onların rehberliğinden istifade edilmeliydi. Onun gibi düşünen İbrahim Altınсарın ise, bir adım daha ileri giderek İlminsky ile işbirliği yapmış ve Kazak gençlerini Rus kültürüne ve Hristiyanlığa sokmak için açılan "Rus-Kazak Okulları"nın Kazakistan'da yayılmasına yardımcı olmuştur... Neticede Rusların teşviki ile bu iki Kazak aydını, Gaspıralı'nın arzu ettiği umum Türk dilinden ayrı bir şekilde Kazakçanın gelişmesi için büyük gayret sarfetmişlerdir." (Saray 1999: 128).

Bu aksiyon ve fikir adamları, yazı diline dönüşecek olan Kazak Türkçesinin bu bağlamda kurucuları sayılırlar. Türkistan coğrafyasında her büyük Türk topluluğunun belli başlı aydınları aynı şekilde hareket edince kendi iç dinamiklerini harekete geçiremeyen, bilim ve genel anlaşma dili özelliğini kaybetmiş paramparça bir Türk dili ortaya çıkmıştır.

Bu anlayışlar, Rus kültürü ile beslenip, kavmî milliyetçiliği ön plana çıkarınca 1883'ten beri Gaspıralı'nın önderliğindeki 'umum Türk dili ve kültürü' mücadelesi de büyük yaralar almaya başlamıştır. Bu aydınların aksine, İsmail Bey Gaspıralı, ilk ve ortaokullarda yerel dillerde eğitim anlayışını benimserken, lise ve özellikle yüksek okulda bir tek Türk dilinin eğitim dili olması gerektiğini, bunun da Osmanlı (İstanbul) Türkçesi olacağı fikrini yaymaktadır.²⁸ Bu yıllarda Gaspıralı'nın karşısında, bölgesel ayırmıcılığı ön plana çıkaran bu tür yerel Türk aydınlarının yanında veya arkasında sürekli olarak iki önemli Rus ismi görmekteyiz: İlminsky ve Ostroumov.

Orta Asya Rus yayılcılığında ve bugünkü cumhuriyetlerin sınırlarının çizilmesinde, dillerin tespitinde hep İlminsky karşımıza çıkar (Devlet 1988: 47). Ağızlara dayalı yazı dili anlayışını benimseyen ve bunu bütün Türk halklarına da benimsetebilen İlminsky bugünkü Türk lehçelerinin de teorisyeni sayılır. İlminsky'nin dava arkadaşı Ostroumov, aynı yıllarda özellikle basın kanalıyla Rus dili ve kültürü adına faaliyetlerde bulunuyordu. 1883 yılının *Tercüman* gazetesinin çıkarılmaya başladığı yıl olduğundan yukarıda bahsetmiştik, ne tesadüftür ki aynı yıl Ostroumov da *Türkistan Vilayetinin Gazeti* isimli gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. 1917 yılına kadar çıkmaya devam bu gazete "Farsçanın tesirinde kalmış olan Taşkent ağzına dayanan (ses uyumu) bozuk bir yazı dilini Özbek Türklerine öğretmeye çalışıyordu." (Togan 1981: 501-503). Burada amaç hem genel Türk dilini parçalamak, hem Özbek Türkçesinin farklı bir mecrada gelişmesini sağlamak, hem de bu yeni dilin Rusçanın karşısında bir bakıma elini kolunu bağlamaktır. Buna rağmen, Abdullah Kadıfı, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan ve Aybek²⁹ gibi ustaların elinde Özbek Türkçesi (biraz da Çağataycadan gelen bir gelenekle) Rusça karşısın-

27. Çokan Velihan ile İbrahim Altınсарın'dan sonra Kazaklar arasında Rus Kültürünün yayılmasının faydalı olacağına inanan üçüncü şahıs, şair ve düşünür Abaya Kunanbay (1845-1904) olmuştur. İslama ve medrese eğitimine pek rağbet etmeyen Abay, Kazakçanın geliştirilerek, Kazak çocuklarının Kazakça eğitim görmelerini istemiştir." (Saray 1999: 128).
28. "Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür. İlkokullarda eğitim dili olarak, her kabilenin kendi ana dili (lehçe) kullanılır, orta ve yüksek okullarda umum Türk dilinin kullanılması mecburidir." (İlgar 1988: 145-46). "Kazak aydınlarının, Türk birliğine inanmakla birlikte, Türklüğü birleştirecek olan Gaspıralı İsmail Bey'in bu teklifine biraz soğuk kaldıkları görülmektedir." (Zenkovsky 1967: 65).

da kendini korumasını bilmiştir. Buna karşın Kazak Türkçesi, Rusça karşısında adil olmayan ikili mücadelede, Özbek Türkçesinin aldığından daha fazla yara almıştır.

Karşıt anlayışların (kadimci, yenilikçi ve Rus yanlısı) sürekli çatışma içerisinde olduğu ortamlarda büyüyen Kazak nesli, sonuçta isteyerek ya da istemeyerek güçlünün yanında yer almak, yani Rus kültürünü, dil başta olmak üzere benimsemek zorunda kalmıştır. Nitekim 1970'lere gelindiğinde Kazakların artık tutunacak dalları da kalmamıştır. "13 Ekim 1973'te Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığının kararı ile kabul edilen eğitim programı Ruslaştırmanın yeni bir basamağını teşkil etti. Şimdiye kadar ana dilde okutulan dersler de Rusça okutulmaya başlandı." (Gömeç 2003: 86). Bunun sonucu olarak Rusça öğrenemez korkusu ile çocuklarını Rus ana okullarına gönderen aileler, ortaokulda "çocuklarımız Kazak Türkçesini iyi öğrenemediler, bu yüzden zorlanabilirler" gibi bir savunma mekanizması geliştirip, "ileride Rusçayı da unutmamaları gerekir" anlayışı ile orta ve lisede de Rus okullarını tercih edince, üniversitede başka seçenek kalmamıştır. Neticede, bilim dili tartışmasız bir şekilde Rusça olduğu için, Rusçayı birinci dil olarak benimseme yolunu seçmişlerdir. Okulda ve sonraki yıllarda, iş yerlerinde Rusça konuşmak zorunda oldukları ve bütün ihtiyaçlarını Rusça karşılayabildikleri için, zamanla sokakta ve kamu alanlarında kullanılan dil de Rusça olmuştur. Nihayet Rusça, özellikle şehirlerde yaşayan aile fertlerinin özel mülkiyetleri içinde (evde) bile doğal iletişim aracı durumuna gelmiştir. İşte asıl tehlike de buradan başlamıştır. Dış etmenler sonucunda zorla benimsenilen ikinci dil, evde bile ana dilin yerine kullanılmaya başlanınca, Kazak Türkçesinin geleceği tehlikeye düşmüştür. 1991'deki bağımsızlık ilanından önce Kazaklar (bazı aydınlar hariç)²⁹ her ne kadar millî şuura sahip idiyeler de dil konusunda duyarlılıklarını önemli oranda kaybetmişlerdi. Yukarıda tehlikeye giren dillerin yeni nesiller tarafından öğrenilmediğini, ihmalin her geçen gün arttığını söylemiş ve böyle bir dilin 'dil ölümü' gerçeği ile karşı karşıya kalacağını belirtmiştik. Bütün bu gelişmeler ışığında Kazakçanın hangi evrelerden geçtiğini ve bu evrelerde neler olduğunu anlayabilmek için Kazak Türkçesinin yaklaşık 250 yıllık macerasında acaba neler oldu bir bak-

29. Bu aydınlardan ilk üçünün akıbeti tıpkı bazı Kazak aydınları gibi kötü olmuştur. Ölüm tarihlerine baktığımızda karşımıza hep 1930'ların sonu çıkmaktadır. Yani bu milliyetçi aydınlar planlı bir temizlik hareketinin kurbanı olmuşlardır.

30. 1970'lerde "Askar Kunay, Kazak Türklerinin millî tarihinin ortaya çıkmasında, Olcas Süleyman da Kazak Türkçesinin ve kültürünün unutulmamasında büyük emekleri geçen insanlardır." (Saray 1999: 170).

mak gerekir. Tehlike sınırına ne zaman ve nasıl geldi? Dil ölümü gerçeğini hangi derecede hissetti? Bütün bu sorulara yukarıda değişik vesilelerle cevaplar bulmaya çalıştık. Bütün bunlardan anlaşıldı ki, Kazakça Rusça ile temas geçtiği 1730'lu yıllardan bugünlere değişik aşamalardan geçerek gelmiştir. Bu aşamaları beş farklı özellikte tespit ettiğimiz için, dil ölümü sürecinde Kazakçayı beş dönemde inceleme gereği ortaya çıkmıştır.

Kazak Türkçesinin dil ölümü sürecinde geçirdiği evreler

Dil ölümü sürecinde, Rusça ile temastan önceki dönemi genel Türk dili için Çağatay Edebi Türkçesi dönemi ve Kazakça için mahalli anlaşma dili (ağız) dönemi olarak adlandırabiliriz. Kazak Türkleri Rus işgalinden önce Rusça ile doğrudan ve sürekli temas kurmadığı için dilleri nispeten güvende idi. Yukarıda geniş bir şekilde bahsedildiği gibi, işgaller ve göçler vasıtasıyla ilk önemli temaslar başladı. Dil değişimine ve dil ölümüne ilk adımlar bu şekilde atıldı. Bu anlamda 1730'lu yılları ilk temas yılları olarak kabul edebiliriz. Bu ilk temas yıllarından sonra Kazakça için şöyle bir süreç başlamıştır:

İlk aşama:

Dil değişiminde gittikçe artan diller arası temas olgusu. Bu süreçte iki farklı dili konuşan Rus ve Kazak toplumları arasında gittikçe artan oranda hem kültür hem de dil alanında bir etkileşim ve alış veriş söz konusu olmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu ilişki her ne kadar karşılıklı idi ise de daha çok baskın kültürün lehine gelişmiştir. Bu da Rus dilinin ve Rus anlayışının tek yönlü olarak sömürülen topraklara akışı demektir. Bu süreçte halkın bir kısmı her ne kadar bazı Rusça kelimelere aşına da olsalar henüz tek dillidirler (monolingual). Kırlık bölgelerde dillerin teması oldukça sınırlı olduğu için Rusçanın etkisi neredeyse yok gibidir. Bazı şehirli meslekleri icabı Rusçayı ikinci dil olarak öğrenmeye başlamışlardır. Orenburg ve Almatı gibi Ruslar tarafından kurulan şehirler Rus kimliği taşıdıkları için, burada yaşayan Kazaklar da kaçınılmaz olarak Rusçayı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Rusların çoğunlukta bulunduğu kuzey ve batı Kazakistan'da Rusçanın son derece tesirli olduğunu görüyoruz. Bu temas süreci Kazakistan'da yaklaşık yüz elli yıl sürmüştür. Bu uzun süreçte kayda değer oranda kelime ödünçlemeleri de söz konusu olmuştur. Benzer durum bütün Türk coğrafyası için de geçerlidir. "Almatı, Taşkent, Bakü gibi merkezlere göçürülen çok sayıda Rus nüfusu, Rusçayı büyük şehir halkı arasında da oldukça yaygın hale getirdi." (Ercilasun 1997: 38). Kelime ödünçleme konusunda Kazak Türkçesinin diğer Türk lehçelerinden farklı tarafları olmuştur. Geçmişte çoğunluk olarak yazılı bir geleneğe sahip olmadıkları ve büyük o-

randa konar-göçer bir hayat sürdürdükleri için Kazaklar uzun yıllar yabancı dillerin (Arapça ve Farsça dahil) doğrudan etkisi altına girmemişlerdir. Diğer Türk lehçeleri ile (mesela Özbek ve Türkmen Türkçesi ile) karşılaştırıldığında Kazak Türkçesindeki Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin daha az olması Kazak Türkçesini farklı kılar. Sözlü gelenekleri güçlü olduğu için de ödünçledikleri kelimeleri aslından farklı olarak Kazak Türkçesinin ses yapısına uydurmuşlardır. Arapça ve Farsça gibi Rusça da bu aşamada aynı kaderi paylaşmıştır.³¹ Ancak yine de, İslam dinini kabul ettikleri için, bu dönemde Arapça ve Farsçanın Rusçaya göre daha fazla etkisi olmuştur. Rusçadan ödünçlenen kelimeler daha çok tarımsal ve teknik bazı terimlerden oluşmakta idi. Yani, "ödünçlenen kelimelerin büyük bir çoğunluğu bilimsel alanlara aitti." (Bacon 1980: 196). Bununla birlikte, Ruslar hem kurdukları şehirlere, hem oluşturdukları organizasyonlara, hem de açtıkları müesseselere Rusça isimler verdikleri ve halkı Rusçalarını kullanmaya zorladıkları için bu dönemde gittikçe artan hızda bir dil kirlenmesi ile karşılaşyoruz. Ama yine de Sovyet dönemi ile karşılaştırıldığında tehlike henüz çok uzak gözükmemektedir.

İkinci aşama:

Dil değişiminin başlaması ve çift dilliliğin yaygınlaşması. Yaklaşık yüz elli yıllık temas sonrasında 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında, Kazak Türkçesi bu ikinci evreye girer. Kazak Türk'ü, Rusçayı çok iyi bilen kendi aydınını bu sürecin başında Rus okulunda yetiştirmiştir artık. Örneğin, İbray Altınсарın (1841–1889)³² ve Ahmet Baytursınulı (1873–1938)³³ modern anlamda Rus okullarında eğitim almış önemli şahsiyetler olarak karşımıza çıkarlar. Bu süreçte, dönemine göre önemli sayılabilecek miktarda Rus okulu ile karşılaşmamız durumu daha iyi açıklamaktadır. Her ne kadar bu durum Kazak Türkünü temelden sarsabilecek büyük bir tehlike olarak gözükmesede, biz gelecekte oluşacak tehlikeye (Ruslaştırmaya) ipucu niteli-

31. Rusçadan kelime ödünçleme ve izlenen yöntemler konusunda bk. Bacon 1980: 189–202.
32. Ferhat Tamir'in verdiği bilgiye göre Altınсарın Ruslar tarafından Türk çocuklar için açılmış olan Orenburg'taki Rus-Kazak mektebini bitirir. "1859'da Orenburg'ta (Orınbor) misyoner ve müsteşrik İlminsky ile tanıştı ve onun tesirinde kaldı. Onun tesiri ile Kazaklar için Kiril harfli bir alfabe hazırladı. Bu alfabeyle ve Kazak lehçesiyle yazılmış *Qazaq Qrestomatiyası* isimli bir okuma kitabı yayınladı (1879). Onun bu eseriyle Kazak Türkçesi ilk defa yazı dili haline gelmiş oldu." (Tamir 1998: 432–433).
33. "Okuma yazmayı avulunda öğrenmiş, orta öğrenimini Torğay şehrindeki Rus-Kazak Mektebi'nde yapmış (1886–1891), Orınbor'daki Rus Öğretmen Okulu'nu bitirerek öğretmen olmuştur (1891–1895)." (Tamir 1998: 435).

ğinde olduğu için bu durumu kayda değer buluyoruz. Çünkü daha 20. yüzyılın başlarındaki okullaşma, araştırmacı Gömeç'in verdiği bilgi doğrultusunda kayda değer olarak karşımıza çıkar. "1913 senesinde şimdiki Kazakistan'da, Rus sistemi ile eğitim yapan 267 oba okulu ve 157 Rus-Kazak okulu vardı." (Gömeç 2003: 89).

Temas arttıkça ilişkiler geliştikçe ve Rus kültürü Kazak kültürüne baskıyı artırdıkça tek dillilik çift dilliliğe yol vermeye başladı. Yani 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Kazak Türk'ü her iki dili de ana dili gibi bilir ve kullanır hale geldi. En azından şehirlerde durum bu şekilde idi.³⁴ Ekonomik, siyasî ve sosyal bazı nedenlerden dolayı şehirde yaşayan insanlar, aldıkları eğitimin de tesiri ile Rusçaya daha çok önem vermeye başladılar. "Rusçanın birinci resmi dil olması ve ilkokuldan itibaren Rusça öğretiminin mecbur tutulması, Türk aydınlarının iki dilli olmasına yol açtı." (Ercilasun 1997: 38). 1900'lü yılların ilk çeyreğine rastlayan bu süreçte yaşanan iki devrim (1905 ve 1917), İç Savaş (1917-1920) ve 1. Dünya Savaşı; kurak geçen yazlar ve soğuk geçen kışlar, merasız kalan halkın kırılmasına neden olunca, özellikle hayvancılık yapan nüfusta önemli azalmalar ve şehirlere göçler oldu. Yaşam mücadelesi veren Kazak halkı Rusçayı bilmenin refah içinde yaşamak ile aynı olduğu kanaatine varmaya başladı. Bütün bunlara sayıları gittikçe artan Rus göçmenleri de eklenince Kazak Türkçesinin kaderi Rusça lehine değişmeye başladı. Bu dönemin dikkat çeken tarafı iki dilli insanların hala bir dil bilincine ve millî kültür anlayışına çoğunluk olarak sahip olduklarıdır. Yani insanlar her ne kadar Rusçayı iyi bilseler de ana dillerini daha çok önemsemekte idiler.³⁵

Üçüncü aşama:

Ana dilin kullanım alanının daralması. Üçüncü aşamada, baskın Rus kültürünün dili, zayıf Kazak kültürünün dilini sosyal hayatın dışına itmeye ve ana dil görevini üstlenmeye başladı. Yani, Kazaklardaki iki dillilik, zayıf Kazak Türkçesi aleyhine bozulmaya başlamıştır artık. Kazak halkı, uygulanan eğitim, toprak ve ekonomik programlar neticesinde gittikçe artan oranda Rusçayı öğrenmeye ve hayatının pek çok alanında kullanmaya başlamıştır.

34. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde önemli eserler veren bazı Kazak aydınlarını bu duruma örnek olarak verebiliriz: Mirjakıp Duwlatulı (1885-1935), Muhammetjan Seralin (1871-1929), Spendiyar Köpeyulı (1878-1956), Jüsipbek Aymawıtulı (1889-1931) ve diğerleri. Ayrıntılı bilgi için bk. Tamir 1998: 423-499.

35. Bu konuda geniş bilgi için, önceki bölümlerde bahsettiğimiz, Sema Özönder Barutcu'nun adı geçen makalesine bakılabilir.

1930'lardan başlayarak 1960'lara kadar devam eden bu süreçte Stalin dönemi (1930'lu yıllar) Kazakların hayatında dönülmesi zor bir değişiklik yapmıştır. "1930'ların sonlarına doğru yeni bir Orta Asya nesli yetişmiştir. Bunlar Rusça okumayı ve konuşmayı çok iyi biliyorlardı. Sonuçta Sovyet rejimi altında ekonomik ve politik kazançlar elde etmek adına Rusça bildikleri için kendileri ile gurur duyar hale gelmişlerdir." (Bacon 1980: 194). 1930'larda Kolektif Çiftlikler (kolhozlar) adı ile oluşturulan büyük çiftlikler adeta birer temerküz kamplarına dönüşmüştür. Zorla toprağı elinden alınan halk buralara sürülmüş ve insani olmayan şartlarda yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Milyonlarca Kazak bu aşamada telef olmuş, yaşamayı başaranlar da Ruslaştırma faaliyetleri çerçevesinde planlı bir eğitime ve öldürücü bir baskıya maruz kalmıştır. Doğal dili konuşanların sayısında bu şekilde meydana gelen muazzam azalmaya, çoğunluğu 1937 ve 1938'e denk gelen aydın ve aksiyon adamlarının ortadan kaldırılması³⁶ eklenince halk tamamen sahipsiz kalmış ve çaresiz bir şekilde kendilerine dikte edilen hayatı yaşamak zorunda bırakılmışlardır. "Bu dönemde katledilen Kazak aydınlarının sayısı 30'u bulmuştur." (Saray 1999: 167). Dilini iyi bilen yazar, gazeteci ve aksiyon adamlarının büyük oranda yok edilmesi sonucunda halk fikrî olarak da aç kalınca Kazak Türkçesini meçhul bir akıbet bekler olmuştur.

Dördüncü aşama:

Anne-babanın çocuklarıyla iletişimde baskın kültürün dilini kullanmaya başlaması. Bu evre³⁷ ebeveynlerin kendi dillerini dışlayıp çocuklarına karşı baskın kültürün dilini kullanmasıyla başlar. Böyle hareket etmenin gerekçesi hemen bütün toplum için (özellikle şehirde yaşayanlar için) bir geçerlilik arz eder gibidir. Ana babaların çoğu çocuklarının dış dünya ile irtibat halinde olması için çaba sarf ederler. Bu yüzden bunlardan kayda değer

36. "Sovyet Komünist Partisi, Stalin'in emriyle, Sovyetler için tehlikeli gördüğü Kazak aydınlarını zamanı geldikçe ortadan kaldırmaya başlamıştır. Alaş Partisi liderlerinden Alihan Bükeyhan'ı 1932'de, Ahmet Baytursun'u 1937'de, Muhammetjan Tınışbay'ı 1936'da, Halil Dostmuhammed'i 1937'de ve "Uyan Kazak" şiirinin şairi Mirjakıp Duwlatulı'yı 1937'de idam etmişlerdir." (Hayıt 1975: 257). Benzer şekilde komünist olmalarına rağmen bazı Kazak aydınlar da bu akıbetten kurtulamamışlardır. "Kazakistan'da ilk komünist aydınları arasında seçkin yerleri olan Saken Sefullin, Turar Riskulov ve Semagul Sadıvakasev gibi pekçok Kazak aydını Kazak Türkleri'nin haklarını koruyorlar diye idam edilmişlerdir" (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejey 1967: 160).
37. Stalin'in baskıcı ve pek çok aydının yok edilmesiyle sonuçlanan temizlik faaliyetleri sonucunda yani 1940'lı yıllarda ve sonrasında başlar bu evre. 1930'lu yılların getirdiği doğal afetler ve yıldırma politikaları, 1940'lardaki savaş ve yoksulluk doğal olarak halkı en başta yaşamayı öncelimeye itmiştir.

önemli bir kısmı, özellikle 1960'lardan sonra Kazakça bilmeyi, ya da gündelik hayatta kullanmayı Rusçanın doğru ve akıcı bir şekilde öğrenilmesinin önünde bir engel olarak görmeye başlarlar. İkinci Dünya Savaşı sonrası gerçekleşmeye başlayan Rus politikasındaki nispi yumuşama ve akabinde gelen rehabet, bazı Kazak aydınlarının Rus kültürünü övücü yaklaşımları bu anlayışta etkili olmuştur.

Ailesinden Kazakçayı doğru ve yeterli bir biçimde öğrenmeyen çocuklar, eksiklerini tamamlama imkanını daha sonradan bulamamışlardır. Aslında, bu aşamada genç nesil ana dilini akıcı bir şekilde konuşma arzusu da duyulmamıştır diyebiliriz. Böyle olunca toplum başta çocuklar ve gençler olmak üzere "code switching" denilen bir *dil atlaması* sürecine girmişlerdir. Yani Kazak gençleri (hatta yaşlılar) zorlandıkları zaman Rusçaya dönmeyi, ya da Kazakça cümleler içine Rusça kelimeler katarak melez bir dil ile konuşmayı tercih eder olmuşlardır. Sonuçta, toplum Rusçanın lehine *tek dilli* (monolingual) hale gelmeye başlamıştır (%60 civarında bir oranla) (Barutcu-Özönder 1999: 23-26). Rusçayı ikinci bir ana dil olarak kabul eden bu %60'lık oranı, %70 oranla çocuklar ve gençler oluşturmaktadır. Geriye kalan %30'luk dilime ise 30 yaş üzeri Kazaklar girmektedir. Ana dil olarak Kazakçayı görenlerin kayda değer büyük bir bölümü ise köylerde ve kasabalarda yaşamaktadır. Başka bir deyişle şehirde yaşayan halkın neredeyse %80'lik bir kısmı aslında Rusçayı ana dil seviyesinde görmektedir. Yine bunların da %75-80'lik bir kısmını çocuklar ve gençler oluşturmaktadır. Bu da yeni yetişen neslin ana dilini öğrenmeden büyümesi demektir. 1960'lı³⁸ yıllardan 1990'lı yıllara gelinceye kadar Kazak Türkleri hep paradoks içinde yaşamış, içlerinde yaptıkları mücadeleyi de kaybetme noktasına gelmişlerdi. Hiç kuşkusuz bir sonraki (yani dil ölümünün gerçekleştiği son basamak) aşama Kazakça için söz konusu olmadı, ama bugün yaşları 50'nin üzerinde olan insanlar bile en basit mevzuları Rusça anlatmayı tercih ediyorlarsa ve Kazakça konuşurken sık sık Rusçaya geçiş (code switching) yapıyorlarsa ve bu hastalık genç nesli de sarmışsa bu oldukça endişe verici bir durumdur. En azından 1990'lara gelirken durum böyle idi. Dil ölümünün gerçekleşmekte olduğu bu aşama, "Genç insanların ana dillerini öğrenme konusunda başarısız oldukları son aşamadır. Bu da büyük bir oranda ana dilin kullanım alanını kaybetmesi sonucunda olur. Çocuklar çok az oranda ana dili ile muhatap olmakta, bu da akıcı konuşma için yeterli olmamaktadır. Çocuk bu durumda kendince gerekli ve doğru görmüyorsa ana dilini kullanmayı tercih etmemektedir."

38. Kazak Türkçesinde okutulan derslere de 1973'ten sonra Rusça okutulma mecburiyetinin getirildiğini bundan önce vurgulamıştık.

(Garzon 1992: 64). Rus okullarından yetişen bazı genç nesil ise Rus çoğunluğun yaşadığı ortamlarda kendi etnik kimliğini hatırlattığı ve aşağılanma, alaya alınma kaygısı taşıdığı için Kazak Türkçesini kullanmamayı, hatta öğrenmemeyi tercih etmektedir. Ana dilin genç nesiller tarafından reddi anlamına gelen bu süreçte Kazak halkı dil ölümü tehlikesi yaşayan diğer pek çok topluluğa göre kuşkusuz biraz daha bilinçli ve gerçeklerin farkındadır. Barutçu Özönder'in (1999: 21-29) aktardığına göre 1989 yılında Kazak Türkçesini ana dili olarak gören insanların oranı %96 olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayış ise öze dönüş ve dili yeniden planlama için Kazak Türkçesinin lehinde bir anlayıştır.

Beşinci aşama:

Siyasî ve sosyal yapının değişmesi ve geriye dönüş çabaları. Bütün bu gelişmeler yaşanmışken, hakim kültürün insanı, hükmettiği kültürün dilini öğrenir mi, ya da öğrenmek ister mi? Ruslar için Türk lehçelerini öğrenme isteği hiç bir zaman olmadı. Azınlıkta yaşadıkları cumhuriyetlerde bile çoğunluğun dilini öğrenmediler. Kazakistan'da yaşayan 7 milyona yakın Rstan sadece 53 bininin Kazakça bildiğini öğreniyoruz (Gömeç 2003: 104). Okuma yazma bilen her Kazak Türkünün, Rusçayı ileri seviyede, hatta ana dili seviyesinde bildiği düşünülürse durum daha net anlaşılacaktır. 1991'de Sovyetlerin dağılması, Kazak halkı ve Kazak Türkçesi için kaybedilen değerlerin yeniden kazanılması için bir fırsat oldu. Tehlike sınırına girmiş olan Kazak Türkçesi bu aşamada bir nevi uçurumun kenarından dönmüştür. Zamanın Kazakistan Komünist Partisi başkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimleri ile Eylül 1989 tarihinde alınan bir karar³⁹ ile Rusçanın yanında Kazakça resmî dil olarak kabul edildi. "Fakat uzun yılların tesiri ve hakimiyeti yüzünden aydınların çoğu birbirleri ile Kazak Türkçesinde değil (hâlâ) Rusça konuşmaktadır." (Saray 1999: 79). Diğer yandan, yönetim çoğunlukla Kazakların eline geçtiği için basın ve yayın organlarında Kazak Türkçesi hak ettiği yeri almaya başlamıştır diyebiliriz.

Yine bu süreçte Sovyetler döneminde yasaklanan Kazak fikir ve sanat adamlarının eserleri yeniden gün yüzüne çıkmaya başladı. Kazak Türkçesi dilbilgisi kitapları, ders kitapları bu kez özel niyetler güdülmeden, sadece Kazak Türkçesini doğru öğretmek için yayımlandı. Geçmişte ekonomik, si-

39. Kazak Anayasasının 8. maddesinde şöyle denir; "Kazak dili Kazak Cumhuriyeti'nin resmî dilidir. Rusça halklar arasında iletişimi sağlayacaktır. Ayrıca, hükümetimiz, diğer dillerin de kullanılmasını ve gelişmesini garanti eder. Vatandaşların, resmî dili bilmediği için haklarında kısıtlama yapılması yasaktır." (aktaran Söylemez 1994: 177).

yaşî ve sosyal kaygılardan dolayı öğrenilmeyen, konuşulmayan, yazılmayan Kazak halkının ana dili, bugün itibarlı dil olma yoluna girdi. Kazakçanın da bir bilim dili olabileceği anlayışı yaygınlaşmaya başladı. Bu bağlamda Kazak Türkçesi ile eğitim veren okulların sayısı artırıldı; üniversiteler kuruldu.⁴⁰ Bütün bunlara artan Kazak nüfusu ve azalan Rus ve diğer Avrupalı nüfusunun (başta Almanlar olmak üzere) olumlu etkisi eklenince sonuç Kazak Türkçesinin geleceği adına umut verici bir hale geldi. Bugün Kazakistan'da yaşayan Rus ve Alman nüfusunda önemli ölçüde azalmalar meydana gelmektedir. "Bağımsızlıktan sonra kendi ülkelerinde azınlıkta kalan Kazakların nüfusu hızla artmaktadır. 1992 istatistiklerine göre, Kazakistan'ın en fazla nüfusa sahip azınlığı (%36) Ruslar idi. Fakat daha sonraki yıllarda Rus nüfusta hızlı bir düşüş başladı ve Almanlar ve Ukraynalı bazı gruplar da kendi ülkelerine çekildiler. 1990-1995 arasında 600.000'e yakın Rus'un Kazakistan'ı terkettiği sanılmaktadır (Milliyet Gazetesi 1989; Zaman Gazetesi 1992). Buna karşılık "1989-1997 yılları arasında 1.5 milyondan fazla Rus'un Kazakistan'ı terk ettiği söylenmektedir." (Büyükkakıncı 2002: 365). Bir zamanlar dışarıdan gelen yabancı dilli unsurların bünyesine sokulduğu Kazakistan, bugün Kazakça konuşan insanların geri dönüşünü görmekte, Rusça konuşan unsurun ise dışı göçüne şahit olmaktadır. Kısacası, yeryüzündeki pek çok dilin yok olma sürecine girdiği şu yüzyılda Kazakça yeniden canlanma ve kimliğini kazanma yolunda ilerlemektedir.

Sonuç

Dillerin de toplumlar gibi doğduğu, geliştiği, alt dillere bölündüğü ve bazen da yok olduğu gerçeği ve Kazak Türkçesinin bu süreçteki durumu bu çalışmanın temelini oluşturdu. Böylece, yer yüzünden bir şekilde silinmiş olan toplumların ve onların ana dillerinin yok oluş süreçlerinden haberdar olduk. Bu bağlamda uzun bir zaman dilimi (yaklaşık 250 yıl) içinde dil kirlenmesini, dil ölümü tehlikesini ve yeniden öze dönüşü yaşayan dillerden birinin de Kazak Türkçesi olduğunu göstermeye çalıştık.

Dil ölümü sürecinin, Kazak Türkçesi bağlamında, bazı özel evreler içerdiğini ve bu evrelerin özellikle siyasi anlayış tarafından şekillendirildiğini gördük. Buna göre, Orta Asya'nın Rus işgaline uğraması ve bu işgalin askeri, ekonomik ve sosyal alanda pekiştirilmesi karşısında zayıf kalan Kazak Türkünün dilinin, 1730'lardan başlayarak 1990'lara kadar dil teması ve dil

40. Bağımsızlığın ilk dört yılında Kazak hükümeti ve halkının ana dil, basın-yayın, eğitim, siyaset, ekonomi ve öze dönüş konusunda kat etmiş olduğu mesafeyi görmek ve yapılan yenilikleri ayrıntılı takip etmek için bk. Söylemez 1994: 173-182.

değişimi neticesinde tehlikeli bir mecrada yaşadığını ve bu süreçte dil ölümü tehlikesini yakından hisseden diller arasına girmiş olduğunu göstermeye çalıştık.

Sonuçta, özellikle Sovyetler döneminde (1917–1990) büyük çöküş yaşayan, toplumsal alandan (public domain) olduğu gibi, özel alandan (private domain) da dışlanmaya başlayan Kazak Türkçesinin 1980'lerin ikinci yarısının getirmiş olduğu açıklık ve yeniden yapılanma politikaları ve neticede gelen bağımsızlık ile yeriden güçlenmeye ve özel alanda olduğu gibi toplumsal alanda da doğal anlaşma dili olmaya başladığını, dil ölümü tehlikesinden kurtulan dillerden biri olma sürecine girdiğini de göstermeye çalıştık.

Kaynakça

- Aitchison, F. (1981) *Language Change: Progress or Decay?*, New York: Fontana Paperbacks.
- Appel, R. – Muysken, P. (1987) *Language Contact and Bilingualism*, London: Edward Arnold Press.
- Arat, R. R. (1987) Türk Şivelerinin Tasnifi, in O. F. Sertkaya (haz.) *Makaleler 1*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 69–149.
- Bacon, E. (1980) *Central Asians Under Russian Rule*, İthaca – London: Cornell University Press.
- Barutcu-Özönder, S. (1999) Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar, *KÖK Araştırmalar 1/1* (Bahar), 31–39.
- Bekmakhanova, N. E. (1989) *Mnogonatsional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii*, Moscow: Nauka.
- Bennigsen, A. – Lemerrier-Quellejay, C. (1967) *İslam in the Soviet Union*, London: Pall Mall Press.
- Büyükakıncı, E. (2002) Kazakistan'da Siyasal Bütünleşme ve Ulus Devlet Olma Süreci, in E. G. Naskali – E. Şahin (haz.) *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA Yay., 356–364.
- Caferoğlu, A. (1988) *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Yay.
- Caroe, O. (1967) *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, London: Macmillan.
- Crystal, D. (1997) *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Crystal, D. (2000) *Language Death*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Çağatay, S. (1978) Dilimiz Üzerine Düşünceler, *Türk Kültürü* 183, 145–152.
- Devlet, N. (1988) *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara: Kültür ve Turizm Balanlığı.
- Ercilasun, A. B. (1997) *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ.

- Eren, H. (1990) Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili, in AKM (haz.) *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, Ankara: AKM Yay, 45-57.
- Garzon, S. (1992) The Process of Language Death in a Mayan Community in Southern Mexico, in A. Taylor - J. Fishman (eds.) *International Journal of Sociology of Language*, Berlin - New York: Mouten de Gruyter, 57-76.
- Gömeç, S. (2001) Kazakistan Türk Cumhuriyeti, in Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (haz.) *Türk Dünyası El Kitabı; Tarih-Coğrafya 1*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 741-763.
- Gömeç, S. (2003) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Grinevald, C. (1998) Language Endangerment in South America: a programmatic approach, in L. Grenoble - L. Whaley (eds.) *Endangerment Languages*, Massatch.: Cambridge Univ. Press, 132-141.
- Gross, J.-A. (1992) *Muslims in Central Asia*, Durham - London: Duke Univ. Press.
- Hayıt, B. (1975) *Türkistan: Rusya İle Çin Arasında*, İstanbul.
- Hale, K. (1994) On Endangered Languages and the Safeguard of Diversity, in K. Hale (ed.) *Endangered Languages*, Cambridge: MIT Press.
- İlgar, İ. (haz.) (1988) *Rusya Müslümanları Kongresi, Tutanaklar*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Neşri.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2002) *Türk Dili; Nereden Geliyor Nereye Gidiyor*, İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Kendirbaeva, G. (1997) Migration in Kazakhstan: Past and Present, *Nationalities Papers* 25/4, 741-751.
- Kim, G. (1991) Sovetskie koreitsy 1937-1940, in Zh. B. Abylkhochin (ed.) *İstoriia Kazakhstana: belye piatna*, Alma Ata, 287-298.
- Kocaoğlu, T. (1996) Dünyada Türk Dili Sosyo-Politik Bir Yaklaşım, *Türk Dil Kurumu*, 3 Ekim 1996, Ankara. [konferans]
- Kozybaev, M. K. (1990) Natsional'nye otnosheniia v SSSR nakanune i v gody Velikoi Otechestvennoi voiny, *Vestnik AN Kaz. SSR* 1, 289-298.
- Kozybaev, M. K. (1991) Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana, in Zh. B. Abylkhochin (ed.) *İstoriia Kazakhstana: belye piatna*, Alma Ata.
- Özkan, N. (1997) *Türk Dünyası; Nüfus, Sosyal Yapı, Dil Edebiyat*, Kayseri: Geçit Yay.
- Özkan, N. (tarihsiz) *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ.
- Saray, M. (1993a) *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Nesil Yay.
- Saray, M. (1993b) *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Saray, M. (1995) *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Saray, M. (1999) *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Schamiloğlu, Uli (1986) *The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries*, Ph.D. Thesis. [baskıda]
- Söylemez, O. (1994) Kazak Milliyetçiliğinin Yeniden Doğuşu, *Bir* 2, 173-182.

- Suleimenov, B. (1963) *Agrarnayi vopros v Kazakhstane v poslednei treti XIX-nachala XX v.*, Alma Ata: Nauka.
- Tamir, F. (1998) Kazak Türkleri Edebiyatı, in Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (haz.) *Türk Dünyası El Kitabı 4* (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 423-450.
- Tatimov, M. (1994) *Immigratsionnaia volna prikhavsshikh v Kazakhstan evropeiskogo naseleniia po dannym demographicheskoi i migratsionnoi statistiki (chislennost' vsexh v'ekhavshikh za period XVII, XVIII, XIX i XX vekov)*, Almaty: Gylym.
- Thomason, S. G. - Kaufman, T. (1991) *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley - Los Angeles - Oxford: University of California Press.
- Togan, Z. V. (1981) *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun.
- Trask, R. L. (1996) *Historical Linguistics*, London - New York - Sydney - Auckland: Arnold Press.
- Wurm, S. (1991) Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances, in R. Robins - E. Uhlenbeck (eds.) *Endangered Languages*, Oxford - New York: Berg Press, 1-16.
- Wurm, S. (1996) *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*, Paris - Canberra: Unesco Publishing/Pacific Linguistics.
- Zemskov, V. N. (1991) Kultaskaia ssylka v 30-e gody, *Sotsiologicheskie issledovaniia* 10, 1-19.
- Zenkovsky, S. A. (1967) *Pan-Türkism and İslam in Russia*, Cambridge, Mass.: University of Cambridge.